

КОРЧАК Т. В.,
аспірант кафедри цивільного права № 2
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 347.1

ОГОЛОШЕННЯ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ ПОМЕРЛОЮ ЯК РІЗНОВИД ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ ПРЕЗУМПЦІЙ. ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ Й СУЧАСНІСТЬ

Стаття присвячена дослідженню правової презумпції, її значенню в механізмі цивільно-правового регулювання в контексті оголошення фізичної особи померлою. Проаналізовано загальнотеоретичні та спеціалізовані наукові джерела. Вивчено загальнотеоретичні проблеми презумпції в праві, їхня роль, завдання й цінність для права. Окрему увагу приділено історії становлення презумпції. На основі чинного законодавства виділено й розглянуто сучасні проблеми цього питання.

Ключові слова: презумпція, оголошення особи померлою, припущення, правове регулювання, історія виникнення.

Статья посвящена исследованию правовой презумпции, ее значению в механизме гражданского регулирования в контексте признания физического лица умершим. Проанализированы общетеоретические и специализированные научные источники. Исследованы общетеоретические проблемы презумпций в праве, что подразумевает их роль, задачи и ценность для права. Отдельное внимание уделено истории становления презумпций. На основе действующего законодательства выделены и рассмотрены современные проблемы.

Ключевые слова: презумпция, предположение, признание лица умершим, правовое регулирование, история возникновения.

The article is devoted to the study of legal presumption, its significance in the mechanism of civil regulation, in the context of the declaration of death in civil law. The author analyses general theoretical and specialized scientific sources. General theoretical problems of presumptions in the law, their role, tasks and meaning for the law have been considered. Special attention has been given to the history of presumption. On the basis of the current legislation of Ukraine modern problems have been identified and discussed.

Key words: assumption, presumption, declaration of death, legal regulation, genesis.

Вступ. Презумпція – одна із тих правових категорій, яка має багатовікову історію в законодавчій і правозастосовній практиці, протягом якої суттєво змінювалися теоретичні погляди на її розуміння. Правові припущення активно використовувалися ще давніми римлянами, і деякі з них закріплені й понині в чинному законодавстві України. Таке «довголіття» презумпцій пояснюється тією особливою роллю, яку відіграють юридичні припущення в праві. Презумпції використовуються тоді, коли неможливо встановити який-небудь факт, обставину, подію. Презумпція повинна міститися в нормі права, причому презумпція закріплена в ній прямим або непрямым способом. Презумпції мають стосунок до наявності або відсутності обставин (фактів, правовідносин, подій тощо), які мають правове значення й зумовлюють правові наслідки.

Більшість дослідників відзначає презумпції як певний феномен, який, не будучи юридичним фактом, може породжувати правовідносини. Юридичні факти і правові конструкції в римському та сучасному праві загалом і окремі його аспекти досліджували вчені: Г. Донатуті,

В. Бабаєв [1], П. Вочі, І. Оршанський [14], Д. Мейєр, Д. Дождьова, О. Кримов, Б. Попов. Теоретичною базою слугували наукові праці й здобутки Ю. Панько, О. Іоффе, Н. Караніна, Ю. Попової та ін.

Постановка завдання. Під час правового регулювання будь-яких суспільних відносин, у тому числі й цивільних, метою законодавця є захист певного соціального інтересу. У низці випадків найбільш ефективним засобом правового досягнення цієї мети є правова презумпція.

У житті трапляються випадки, коли особа раптово зникає. Безумовно, тривала відсутність фізичної особи не може не вплинути на зміст правовідносин, учасником яких вона була. Наслідком стає невизначеність у правонаступництві інших суб'єктів, що ускладнює або створює перешкоди на шляху виконання ними правових обов'язків, здійснення своїх суб'єктивних прав та інтересів, які охороняються законом. Більш детальний розгляд історико-правових передумов становлення презумпцій у контексті оголошення фізичної особи померлою буде вагомим внеском у подальший розвиток питання щодо наслідків такого оголошення.

Влучною є думка, виражена французьким правознавцем Бонньє: «Мотиви, які спонукають законодавця встановлювати ту або іншу презумпцію, частіше стосуються права, аніж факту. Законодавець досліджує переважно не те, що містить у собі відомий факт, достатній для того, щоб зробити вірогідним невідомий факт, а лише те, що вимагає суспільний інтерес, щоб із констатації одного факту робити висновок про існування іншого факту». Незважаючи на значну кількість наукової літератури з питань цивільного законодавства та цивільних правовідносин у різних сферах, варто відмітити значну прогалину в дослідженні історичного розвитку юридичних презумпцій у цивільному праві.

Безумовно, питання вдосконалення цивільно-правових засобів правового регулювання суспільних відносин, особливе місце серед яких посідають правові презумпції, є досить важливим. Адже на сьогодні можна констатувати, що дослідження питань ролі презумпцій у правовій сфері не тільки набуває особливої актуальності, а й потребує певного переосмислення з огляду на історичний досвід і практики використання презумпцій сьогодні. Тому важливо дотримуватися загальних традицій вітчизняної юриспруденції, але практика висуває нові реалії, ігнорувати які неможливо. Зміна напрямів суспільного і державного розвитку диктує необхідність пошуку більш адекватних засобів регулювання та координації суспільних відносин, формування нового погляду для підвищення ефективності механізму дії права. Серед них – презумпція, яка достатньо широко застосовується в матеріальних і процесуальних галузях українського права. Необхідність дослідження правових презумпцій, їхнього становлення та розвитку зумовлена їхнім важливим значенням у всіх сферах правовідносин.

Результати дослідження. У теорії права визначено поняття «презумпція», згідно з яким презумпція (від лат. *praesumptio*) – закріплене в законі припущення про наявність чи відсутність певних фактів, що мають юридичне значення. Презумпції є нормативними приписами особливого типу й виконують особливу функцію в процесі правового регулювання: вони допомагають глибше зрозуміти роль і значущість інших елементів права, сприяють подоланню правової невизначеності та є зв'язною ланкою між правотворчістю й застосуванням норм права. У зв'язку з цим ця правова категорія являє собою для правознавців не тільки величезний практичний інтерес, а і є вкрай необхідним інструментом, який активно використовується як у правотворчій, так і у правозастосовній діяльності [16, с. 3]. Правові презумпції сягають своїм корінням ще античного періоду, значна частина презумпцій, що використовується в сучасному законодавстві, мала місце вже в римському праві, а витoki деяких із них простежуються ще в період неписаного права. Учення про презумпції з'явилося не останніми роками або навіть десятиліттями.

В історії наукової думки щодо правових презумпцій виділяються три умовні етапи:

- стародавній (окремі розрізнені згадування про правові презумпції в роботах давньоримських юристів),
- середньовічний (ототожнення правових презумпцій із доказами),
- новітній (виділення правових презумпцій у самостійну юридичну категорію із середини XIX ст. до сьогодні).

Однією з перших з'явилася презумпція знання закону. Деякі вчені вважають, що ця презумпція з'явилася в Стародавньому Римі, інші переконані, що вона «набагато старша за

римське право й саму латину». Однак безперечним є те, що вона існувала та активно використовувалася саме давніми римлянами.

Із появою писаного права відразу ж виникло питання про його знання громадянами Риму. Допустимим могло стати посилання на безграмотність, недостатність інформації, віддаленість місця проживання й інші причини незнання закону. Закон, прийнятий народними зборами, уважався відомим усім, так як його приймали всі громадяни Риму, однак плебеї не могли брати участь у народних зборах, і швидше за все, як вважає З. Черниловський, саме вони вимагали оприлюднити право. Цим саме й була зумовлена відома римська кодифікація права – Закони XII таблиць.

Презумпція знання закону передбачає його опублікування, саме завдяки чому з'являється можливість стверджувати про знання закону громадянином. Закони XII таблиць були опубліковані звичним для того історичного періоду способом: їхній текст був написаний на 12 дошках-таблицях і виставлений на головній площі Риму, де відбувалися судові розгляди – Форуми. У юридичній літературі з питання спростування цієї презумпції не склалося єдиної думки. Низка вчених зараховують її до неспростовних.

Першим нормативним актом, у якому закріплено вказану презумпцію, була Французька декларація прав людини і громадянина 1789 р. Як свідчить аналіз, правові презумпції, що використовувалися в національних правових системах, перейшли до міжнародного права завдяки прийняттю численних міжнародно-правових документів, а також діяльності міжнародних судів.

Перше легальне визначення терміна «презумпція» міститься у Французькому цивільному кодексі 1804 р. Використовувалося воно й у законодавчих актах інших держав. У радянському праві на певному етапі розвитку юридичної науки набуло поширення заперечення існування презумпцій як окремої категорії.

На законодавчому рівні поняття презумпцій ніде не закріплено, відтак його аналіз можна проводити лише на основі досліджень науковців. Відсутні теоретичні дослідження, присвячені питанням ефективності й оптимальності. Проте категорія презумпції наявна в різних правових системах, має самостійне наукове і практичне значення, як об'єкт вивчення вимагає дослідження.

У науковій літературі, присвяченій дослідженням презумпції, спостерігається співіснування двох самостійних підходів – юридичного та філософського, що оцінюють цю категорію за різними критеріями. Така подвійність, на думку російського дослідника А. Федотова, є наслідком неоднорідності цієї категорії й зумовлюється об'єктивністю існування, відповідно, правових і фактичних презумпцій. Змішення підходів призводить до суперечності наукових уявлень про юридичні властивості презумпції, що значно ускладнює її практичне застосування в сучасних умовах. Відтак дослідник робить такі висновки: презумпція – категорія юридична, є самостійним засобом регулювання суспільних відносин. Правова презумпція безпосередньо закріплена в нормі й має юридичний обов'язок визнати певний (презюмуючий) факт за наявності факту початкового, доки інше не буде встановлено правозастосовним рішенням компетентного суб'єкта [7, с. 89].

У найбільш загальному вигляді в сучасній юриспруденції правові презумпції визначають як закріплене в нормах права припущення про наявність або відсутність юридичних фактів, основане на зв'язку між ними та фактами й підтверджене досвідом і практикою [23, с. 9].

Традиційно в правовій презумпції прийнято виділяти логічний і політичний (класовий) елементи. В. Бабаєв справедливо відзначав, що правові презумпції завжди мають політичний (класовий) характер, але в одних правових презумпціях політична природа виявляється виразно, в інших вона не настільки яскраво виражена й виявити її можна лише аналізуючи норми та інститути права загалом [1, с. 42].

Деякі автори прагнули примирити факт існування правових презумпцій із принципом об'єктивної істини шляхом указівки на високу вірогідність логічної природи правових презумпцій. Так, радянський теоретик цивільного права В. Воложанін указував, що характерною особливістю юридичних припущень є незвичайно висока міра вірогідності передбачуваних фактів, якої немає й не може бути в праві експлуататорських держав [2, с. 83].

Тракування презумпцій як передбачуваного й такого, що має високу вірогідність, факту зустрічається й в інших країнах. На думку англійського правознавця початку минулого століття І. Фрейганга, презумпції в англійському доказовому праві мають значну вірогідність, а тому застосовуються відповідно до закону [24, с. 34].

Варто зазначити, що поширена в науковій літературі точка зору про обов'язково високу вірогідність правових презумпцій є дискусійною. Неупереджений аналіз багатьох правових презумпцій засвідчує, що їм не обов'язково властива висока вірогідність. Наприклад, презумпцію знання закону (законодавства) навряд чи можна вважати побудованою на високій мірі вірогідності.

Отже, необхідно визнати, що висока вірогідність хоча й властива низці правових презумпцій, проте не становить ту істотну підставу, на якій побудовані правові презумпції.

Ще І. Оршанський у свій час писав, що справжньою стимул-реакцією низки припущень буває часто не дійсна вірогідність цього висновку від одного факту до іншого, а бажання охороняти ті або інші суспільні інтереси, найбільш важливі на думку законодавця [14, с. 43]. Ф. Дормідонтов відзначав, що деякі законні припущення не мають нічого спільного з висновком про вірогідність.

Проте презумпція може бути спрямована на досягнення інших цілей правового регулювання: на прерогативний захист тих чи інших соціальних інтересів суб'єктів цивільних правовідносин. Щодо низки презумпцій висока вірогідність презумпційних узагальнень узгоджується з метою захисту тих інтересів, що законодавець розглядає як такі, котрі потребують правової підтримки. Це призводить до утворення презумпцій із високою вірогідністю, наприклад, презумпція обов'язковості сплати податків усіма суб'єктами підприємницької діяльності. В інших презумпціях мета захисту певних соціальних інтересів узгоджується з вірогідністю лише частково, і в результаті виходять презумпції з більшою чи меншою мірою ймовірності. Відмінність у підходах до дослідження презумпцій закономірно породжувала та породжує приписування презумпції різних юридичних властивостей.

На думку російського дослідника З. Черніловського, презумпція «містить у собі припущення, гіпотезу, підтвердження або спростування якої має слугувати засобом установлення обставин, що з'ясовуються, юридичних фактів і їхніх наслідків» [22, с. 98]. Українські науковці також мають різні визначення презумпцій. В. Копейчиков так визначає поняття презумпції: «презумпція – це припущення про наявність або відсутність певних фактів, що спираються на зв'язок між фактами, які припускаються, та такими, що існують, і це підтверджується наявним життєвим досвідом» [8, с. 194].

Презумпції – важливий і досить гнучкий інструмент регулювання цивільних відносин, завдяки якому зникають сумніви в існуванні певного юридичного факту, оскільки в них 1) відображаються вихідні, принципові засади права; 2) закладений механізм реалізації цих засад.

Слушним є підхід, відповідно до якого багатоманітність визначень категорії «презумпція» зводиться до такого. По-перше, динамічний підхід, згідно з яким під презумпцією розуміється юридичний обов'язок компетентних державних органів і посадових осіб визнати факт, що презюмується, установленням, є досить зручним у процесуальному плані, але не відображає найважливіших ознак презумпції. По-друге, статистичний підхід, якого дотримується більшість юристів, полягає в тому, що юридична презумпція – це припущення, опосередковано чи прямо закріплене у правовій нормі, відповідно до якого певний порядок речей у соціальному житті визнається звичайним, нормальним і в силу цього таким, що не потребує доведення. У цьому визначенні виражені основні ознаки презумпції, а саме: презумпція – це юридично-технічний спосіб, що використовується в законотворенні та правозастосуванні [18, с. 101].

Викладене дає змогу зробити такі висновки. Презумпції покликані оптимізувати юридичну практику, підвищують ефективність правового регулювання та забезпечують свого роду надійність у поєднанні норм права між собою [3, с. 115]. Існують погляди, що презумпція за своїм походженням є набагато старшою за римське право й латину [4, с. 100; 22, с. 98].

Висновки. Презумпції використовуються тоді, коли неможливо або складно довести певний життєвий факт, логічним є використання правових презумпцій. Презумпція є не достовірним фактом, фактом, що припускається з великою ймовірністю й застосовується в юридичній практиці як засіб, що полегшує досягнення істини у вирішенні юридичної справи. Правові презумпції закріплюються в нормах права і бувають двох видів: неспростовні презумпції – не потребують доведення, тому що не підлягають сумніву; спростовні презумпції – можуть бути спростовані в результаті встановлення іншого щодо цих фактів [6, с. 22].

Крім того, багато презумпцій є принципами права, основними, керівними ідеями, установленними державою (презумпція добропорядності громадян) і закріпленими на конститу-

ційно-нормативному рівні (презумпція невинуватості обвинуваченого, відповідно до ст. 62 Конституції України) [7, с. 88].

Загалом презумпції – важливий і досить гнучкий інструмент регулювання правовідносин, завдяки якому зникають сумніви в існуванні певного юридичного факту, оскільки в них:

- відображаються вихідні, принципові засади прав;
- закладений механізм реалізації цих засад;
- містяться положення про наявність (відсутність) певного юридичного факту за існування інших фактів, які можуть мати стосунок до іншого суб'єкта цих правовідносин або неозначеного кола осіб.

Список використаних джерел:

1. Бабаев В.К. Презумпции в советском праве : [учеб. пособ.] / В.К. Бабаев // Горьков. высш. школа МВД СССР. – Горький, 1974. – 284 с.
2. Воложанин В.П. К вопросу о юридических предположениях в советском гражданском праве и процессе / В.П. Воложанин // СБ. Вопросы советского гражданского права и процесса. – М. : Госюриздат, 1955. – С. 81–87.
3. Горшенев В.М. Нетипичные нормативные предписания в праве / В.М. Горшенев // Советское государство и право. – 1978. – № 3. – С. 113–117.
4. Гудзь Д.С. Історія виникнення правових презумпцій та розвиток поняття про них / Д.С. Гудзь // Держава і право. – 2006. – Вип. 32. – С. 99–105.
5. Зайцев И. Бесспорные обстоятельства в гражданских делах / И. Зайцев, С. Афанасьев // Российская юстиция. – 1998. – № 3. – С. 26–28.
6. Зіменко О.В. Теоретико-правовий аспект співвідношення преюдиції та презумпції у механізмі правового регулювання / О.В. Зіменко // Порівняльно-аналітичне право. – 2013. – № 3-1. – С. 19–23.
7. Когут Ю. Презумпції у цивільному праві / Ю. Когут // Матеріали 70-ї студентська науково-технічної конференції. Секція «Право та психологія»: збірник тез доповідей, 16–18 жовтня 2012 року, Львів / Національний університет «Львівська політехніка», Навчально-науковий інститут права та психології. – Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2012. – С. 88–90.
8. Копейчиков В.В. Загальна теорія держави і права / В.В. Копейчиков. – К. : Юрінком Інтер, 1999. – 317 с.
9. Котуха О.С. Класифікація та характеристика окремих видів юридичних презумпцій / О.С. Котуха // Європейські перспективи. – 2012. – № 2. – Ч. 1. – С. 79–86.
10. Клейнман А.Ф. Основные вопросы теории доказательств в советском гражданском процессе / А.Ф. Клейнман. – М. : Изд-во АН СССР, 1950. – 340 с.
11. Кузнецова О.А. Презумпции в гражданском праве / О.А. Кузнецова. – 2-е изд., перераб. и доп. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. – 340 с.
12. Мейер Д.И. О юридических вымыслах и предположениях, о скрытых и притворных действиях / Д.И. Мейер. – Казань, 1854. – 127 с.
13. Ойгензихт В.А. Презумпции в советском гражданском праве / В.А. Ойгензихт. – Душанбе : Ирфон, 1976. – 190 с.
14. Оршанский И. О законных предположениях и их значении / И. Оршанский // Журнал гражданского и уголовного права – СПб., 1874. – Кн. 4. – 1874. – С. 32–39.
15. Строгович М.С. Учение о материальной истине в уголовном процессе / М.С. Строгович. – М. : АН СССР, 1947. – 276 с.
16. Суханова Д.С. Міжнародно-правові та національно-правові презумпції у сфері прав і свобод людини та громадянина: порівняльно-правовий аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Д.С. Суханова ; Міжнар. гуманіт. ун-т. – Одеса, 2010. – 22 с.
17. Тарбагаева Е.Б. Природа законных презумпций в гражданском процессе / Е.Б. Тарбагаева // Правосубъектность по гражданскому и хозяйственному праву. – Л. : ЛГУ, 1983. – С. 159–165.
18. Теория доказательств в советском уголовном процессе / [ред. коллегия Н.В. Жогин (отв. ред.) и др.]. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Юридическая литература, 1973. – 736 с.
19. Ульяновська О. Правові фікції і правові презумпції: єдність та відмінність / О. Ульяновська // Право України. – 2005. – № 6. – С. 101–103.

20. Федотов А.В. Использование оценочных презумпций в процессе доказывания / А.В. Федотов // Журнал российского права. – 2002. – № 5. – С. 87–96.
21. Цивільний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № № 40–44.
22. Черниловский З.М. Презумпции и фикции в истории права / З.М. Черниловский // Советское государство и право. – 1984. – № 1. – 105 с.
23. Фенич В.П. Доказові презумпції в цивільному судочинстві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / В. П. Фенич. – К., 2009. – 19 с.
24. Фрейганг И. Английское доказательственное право / И. Фрейганг // Ученые записки МЮИ. – 1939. – Вып. 1. – С. 31–39.

ЛАГУТА В. О.,
аспірант кафедри цивільного процесу
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 347.9

НАЛЕЖНА ПІДГОТОВКА СПРАВИ ДО СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ ЯК ЕЛЕМЕНТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОТРИМАННЯ РОЗУМНИХ СТРОКІВ

У статті досліджується стадія досудового розгляду з позиції відповідності стандартам європейського судочинства, зокрема з'ясовується зв'язок і вплив цієї стадії на дотримання розумного строку розгляду справи.

Ключові слова: розумний строк судового розгляду, підготовка справи досудового розгляду, Європейська конвенція про захист прав людини та основоположних свобод.

В статье исследуется стадия досудебного разбирательства с позиции соответствия стандартам европейского правосудия, в частности выясняется связь и влияние данной стадии на соблюдение разумного срока рассмотрения дела.

Ключевые слова: разумный срок судебного разбирательства, подготовка дела к судебному разбирательству, Европейская конвенция о защите прав человека и основоположных свобод.

The article examines the stage for the trial from the perspective of European standards compliance proceedings, namely communication and influence appears this stage the observance a reasonable time the proceedings.

Key words: reasonable length of proceedings, preparing the case for trial, the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms.

Вступ. У процесі реформування судової системи України, удосконалення механізмів здійснення правосуддя, підвищення ефективності й оперативності розгляду справ судами як основного гаранту захисту прав і законних інтересів громадян особливого значення набуває питання вдосконалення підготовки цивільних справ до судового розгляду. Адже в цій частині цивільного процесу закладаються основи для повного та своєчасного розгляду й вирішення цивільних справ. Саме від рівня проведення підготовчих дій по конкретних цивільних справах значною мірою залежить своєчасність вирішення цивільних справ.

